

LES XARXES SOCIALS DIGITALS COM A LLOC DE SOCIABILITAT: REFLEXIONS A PARTIR D'UNA RECERCA ETNOGRÀFICA AMB JOVES¹

*Nadia Hakim Fernández
Universitat Oberta de Catalunya-IN3*

Resum

L'objectiu de l'article és el presentar resultats preliminars d'una recerca etnogràfica realitzada amb homes joves amb experiències migratòries i, específicament, analitzar les pràctiques de sociabilitat i de presentació de si mateixos a la xarxa social Facebook. Trencant amb la idea de separació entre *offline* i *online* als entorns de les seves vides quotidianes, em centro en la relació entre aquestes pràctiques de sociabilitat i els processos estigmatitzants que experimenten per ser etiquetats com a “casos de fracàs escolar” i “immigrants”. L'anàlisi del material empíric apunta que hi ha una producció de lloc a Facebook que, tot i articulat amb la resta d'espais quotidians, té característiques específiques, on la recerca de visibilitat i respecte són un aspecte central, com ja s'ha mostrat en recerques que no inclouen els contextos de relació connectats a internet. També han resultat importants les pràctiques d'imaginació en relació amb dimensions espai temporals entre un “aquí” i un “allà” imaginat –el lloc de naixement–, així com un passat, un dia a dia en el present i unes aspiracions per al futur.

Paraules clau: pràctiques de sociabilitat, presentació de si mateix, categories socials, visibilitat, Facebook.

¹ L'article presenta notes de recerca de la meua tesi doctoral en curs, finançada pel Programa de Doctorat en Societat de la Informació i del Coneixement, de l'Institut Interdisciplinari d'Internet (IN3) i de la Universitat Oberta de Catalunya (UOC). Aprofito per agrair les correccions i comentaris de tutors i companys tant a Barcelona com a Buenos Aires, i als joves per compartir amb mi espais i històries.

Summary

The aim of this article is to present some preliminary results of an ethnographic research with young people with migration experiences. More specifically, I present an analysis of their sociability and self-presentation practices. Calling into question the separation between online and offline activities in these youths' everyday lives, I focus on the relation between sociability practices on the social network site Facebook and stigmatising processes experienced as such in relation to their categorisation as "dropouts" and "immigrants". The data gathered points to a production of place which is in articulation with the rest of everyday places and has specific characteristics at the same time. The search for visibility and respectability emerged as central in a similar fashion as it has been found in researches that don't include online relational contexts, reinforcing the idea of articulation. Imagination practices have also emerged as important, and are related to spatio-temporal dimensions including a "here" and an imagined "there", as well as a past, an everyday life in the present, and aspirations for their futures.

Keywords: Sociability Practices, Self-Presentation, Social Categories, Visibility, Facebook.

Introducció: Contextos en moviment

Existeix un consens entre els joves que han viscut processos migratoris i que viuen en barris perifèrics de pensar que se'ls percep com a problema i que projecten una imatge negativa. En experiències d'investigació durant el 2008 i el 2010, vaig entrar en contacte amb grups de joves d'aquest caire i també les seves famílies. Aquesta percepció emergeix recurrentment en la majoria. Amb aquest plantejament no afirmo que aquests joves i les seves famílies se sentin *només* estigmatitzats² en els seus contextos quotidians. És un aspecte més de la relació amb la resta dels actors socials i contextos institucionals per

2 El terme estigma, segons Erving Goffman (1963[1990]), es refereix a la marca que una persona, o un grup de persones, porta –des del punt de vista de persones considerades normals i que comparteix la majoria de la població que no porta aquesta marca– com a prova que una persona és inferior en les seves qualitats humanes. En la seva obra, Goffman parla de tres estigmes: defectes del caràcter, el que denomina la raça (entesa com a color de pell i altres característiques fenotípiques), la religió i la nacionalitat. En aquest text, parlem de categories socials estigmatitzants en un sentit lax, ja que per exemple entenem que la raça no té un substrat ontològic.

on es mouen. Crida l'atenció que la manera d'entendre la mirada d'un altre respecte el propi grup pugui tenir conseqüències reals: "Les situacions que els homes defineixen com a reals esdevenen reals en les seves conseqüències"³.

Aquesta imatge negativa es troba generalment associada a la violència de carrer representada per la figura de les 'bandes llatines'⁴. El pànic moral que s'hi relaciona (Cohen, 2011[1972]), construït sobretot pels *mass mèdia* i els discursos polítics, ha jugat un paper important i ha acabat vinculant en el sentit comú de la gent ser jove, tenir un color de pell entès com a 'fosc', una estètica de '*rapero*', i ser visible a l'espai públic (Feixa et. al 2006, 2008). Tot això em porta a investigar l'efecte d'aquestes categoritzacions a la vida de joves que, independentment de si passen temps al carrer o no, s'associen a l'estereotip de '*pandillero*'.

Els contextos de la vida quotidiana s'entenen com a espais socials (Bourdieu 2000[1997]: 134) o camps relacionals on les persones es posicionen, s'agrupen o s'oposen en funció de la repartició desigual de capitals; poden ser contextos econòmics, culturals i socials i s'entenen com un joc on s'estableixen relacions de poder (Bourdieu 1979). Els agrupaments o oposicions es poden analitzar en termes de distàncies i proximitats viscudes pels agents socials. Què i a qui senten com a propers aquests joves, amb quins grups s'identifiquen i de què es distancien en termes simbòlics? O de quina manera els afecta i genera respostes en ells la seva percepció d'ésser estigmatitzats (Goffman 1963[1990]) pel color de la pell o tenir disposicions descapitalitzades?

Entre els contextos quotidians d'aquests joves es troben les plataformes digitals connectades a internet. Segons dades de l'IDESCAT (Institut d'Estadística de Catalunya) del 2011, el 95,4% dels joves d'entre 16 i 24 anys es connecten de forma habitual a internet a Catalunya⁵. El 2010, un 78% dels joves d'entre 12 i 17 anys a Espanya i amb accés a internet coneixien i es connectaven a alguna xarxa social digital i la majoria havia començat a utilitzar-les feia tres anys o menys (Sánchez Burón et al. 2010)⁶. Encara que a la resta d'Espanya la xarxa social Tuenti és la més usada (amb un 88,5%, seguida

3 Frase cèlebre que apareix al llibre de William i Dorothy Thomas *The Child in America* (1928) i citat al llibre de Howard S. Becker (2009) *Outsiders. Hacia una sociología de la desviación*.

4 Les paraules entre cometes simples corresponen al sentit comú general (Bourdieu, 1980[2007]; Wacquant 2012:198-199, Martín Criado 1998:64) i les paraules entre cometes són les emprades pels participants de la recerca.

5 "Habitual" vol dir almenys una vegada a la setmana durant els darrers tres mesos segons la definició del INE (Instituto Nacional de Estadística), dades i definició que recupera l'IDESCAT.

6 La majoria dels estudis quantitatius sobre usos de les xarxes socials digitals per part de joves són fins als 20 anys perquè es basen en enquestes als instituts (cf. Sánchez-Navarro et al. 2011; Bringué et al. 2011). La representació de joves majors de 17 anys, alumnes de 1r de Batxillerat en la font utilitzada, té un biaix important perquè pocs alumnes arriben fins a aquest nivell educatiu als instituts de barris de classe treballadora.

de Facebook amb un 7,4% segons l'estudi), a Catalunya la preferida és Facebook amb el 75,2% de joves, seguida per Fotolog amb un 15% i amb una tendència a la baixa.

Ja no podem entendre la vida quotidiana dels joves i els seus espais de sociabilitat sense les pràctiques digitals. La separació analítica entre el món virtual i el real no ens ajuda a entendre com ells donen sentit a aquestes pràctiques. Igual que la informació que circula per la xarxa ho fa per les nostres vides quotidianes sense que en siguem conscients, la majoria de joves circulen entre allò digital i allò analògic (Leander et al. 2003). L'ús de les xarxes socials digitals està imbricat en el món real i quotidià dels joves de la recerca. El propòsit de l'article és fer pal·lesa la imbricació entre els contextos *online* i *offline* i els efectes de la percepció d'estigma en la vida d'aquests joves, centrant-nos en les pràctiques (Bourdieu 2007[1980], Schatzki 2005[2001], Reckwitz 2002) de sociabilitat a la xarxa social Facebook.

El treball etnogràfic d'on s'extreuen alguns elements per a aquest article es va dur a terme durant els 7 primers mesos del 2012 amb tres joves de 18 anys, Lucas, Dionut i Gary, i un de 23, Emerson⁷, i les persones més significatives de la seva quotidianitat: mares i pares, amics, professors, educadors i companys. Aquests nois comparteixen haver viscut de primera mà experiències migratòries –Gary i Emerson són dominicans, Lucas és hondureny i Dionut és romanès–, estudiar en un centre de formació per a joves que no han aconseguit superar l'escolarització regular i viure al mateix barri, que és un receptacle d'immigració des dels seus orígens (Vilallonga 2003). A més, tots passen el temps de lleure en espais tancats o semitancats com ara casa seva, l'església, esplais de lleure, discoteques o bars, i no al carrer. Aquesta darrera característica introdueix un element innovador en relació amb la mirada mediàtica i els estudis acadèmics sobre joventut migrant, generalment enfocats en els casos més visibles. L'etnografia clàssica també incorpora elements del que s'ha anomenat etnografia connectada (boyd 2008a, Markham 2005, Hine 2000), en aquest cas, a la xarxa social digital Facebook. Entenc l'observació etnogràfica de l'activitat a Facebook com a element vinculat a altres activitats quotidianes en una anàlisi contextualitzada.

Conscient dels debats tant a l'acadèmia com a l'opinió pública del risc que suposa la manera amb què s'exposen elements de la vida privada, sobretot en el cas dels nens i joves, que són més vulnerables que els adults, i conscient de la meua responsabilitat com a investigadora, he aplicat els principis de l'ètica dialògica (Estalella et al. 2007) a l'hora d'utilitzar per a fins acadèmics la informació a què els joves m'han donat accés. S'han signat acords de participació informada amb ells i les seves famílies en el cas dels menors

7 Tots són pseudònims.

d'edat, al començament de la recerca n'eren tres, he parlat amb ells de quins eren els meus interessos per tenir accés als seus perfils de Facebook i a les interaccions en espais quotidians 'desconnectats', i els he obert el meu perfil habitual de Facebook. Alhora, tinc el seu permís i el de les seves famílies per reproduir imatges per a fins acadèmics. Cal anotar que els 4 joves centrals en la meua recerca, i la majoria dels seus contactes, tenen un perfil semi-obert o obert a Facebook.

L'argument de l'article és que els joves protagonistes busquen *normalitat* i *respecte* i aquesta cerca té a veure amb els estigmes que els afecten. Els espais d'observació etnogràfica es troben tant en l'*offline* com en l'*online*. Primer explico que la xarxa social digital no és un espai físic, sinó una coproducció de les persones amb qui s'interactua. Per això, són xarxes socials contextuais i no 'virtuals' que, a més, tenen unes característiques tècniques que influeixen en el desenvolupament de les pràctiques de sociabilitat.

En segon lloc, mostraré que les pràctiques de sociabilitat dels joves i com es presenten a si mateixos (Goffman 1981[1959]) a la xarxa social digital es poden interpretar com una cerca de visibilitat i de respecte en un context quotidià en què la percepció d'estigmatització es retroalimenta tant per la designació de 'fracàs escolar', com per la designació 'immigrants', que té connotacions negatives al nostre context (Checa et al. 2012). Finalment, descriuré algunes pràctiques d'identificació dels joves i la relació amb les experiències estigmatitzants, on la imaginació d'un espai transnacional esdevé una dimensió rellevant.

Facebook com a lloc compartit

Afirmar que Facebook és un *lloc* produït per l'experiència que forma part dels contextos socials quotidians on les relacions de poder es materialitzen, va lligat a l'interès acadèmic de qüestionar l'espai, entès com una constant objectiva donada des de fora, i començar a estudiar-lo com a producció social (Lefebvre 1991[1974]). L'espai dóna forma a les nostres experiències vitals, però nosaltres també li donem sentit i, així, el produïm. Les xarxes digitals com Facebook –i altres tipus de plataformes *online* que permeten una comunicació multidireccional– són llocs amb un sentit produït pels seus usuaris, per això són intrínsecament socials. Cal tenir present les possibilitats i restriccions de la plataforma tecnològica, sense oblidar que allò social dóna forma i sentit a allò tecnològic (Buckingham 2008, Madianou *et al.* 2012).

Facebook és un lloc de presentació personal on s'interactua. Es pot escollir el *perfil personal* –seguint amb la terminologia de la xarxa social–, com el nom, la foto de perfil,

les frases, les fotos, o les músiques que apareixen al *mur*. El material produït pels joves o trobat en altres pàgines d'internet pren importància en el que ells comparteixen i com es presenten (Goffman 1981 [1959]). Seria com un símil de l'habitació: un lloc on experimentar i compartir amb els amics (Lincoln 2012) i on entren, a vegades, els familiars. És un espai considerat propi i lúdic, no dominat pels adults, encara que entre els seus facebook-amics⁸ hi ha família i afirmen no augmentar la privadesa envers ells amb les eines de la plataforma.

En segon lloc, joves, pares i mares poden viure Facebook com a lloc segur on escapar de les mirades estigmatitzants que, en aquest cas, els confondran amb '*vándalos*' (Campos *et al.* 2011, Leurs 2012). Això implica una tensió amb el pànic moral (Cohen, 2011 [1972]) pels perills que comporta l'exposició pública d'aspectes privats a les xarxes socials. Tanmateix, els joves poden guanyar poder de negociació quant a l'accés a internet perquè els pares prefereixen que passin més temps a l'ordinador que no pas al carrer. Generalment, el carrer implica per ells més risc per un possible contacte amb *bandes*, visió compartida als mitjans de comunicació. Es pot relacionar aquest punt de vista amb la teoria d'Erving Goffman sobre el procés d'estigmatització (1963[1990]): una de les condicions perquè hi hagi estigmatització és que els diferents actors comparteixin els mateixos valors sobre els quals està construït l'estigma, utilitzant el mateix marc d'interpretació estigmatitzador.

A Facebook, els usuaris tenen la possibilitat de decidir i triar els contactes, per tant, augmenta la sensació de protecció. Els contactes tendeixen a ser homogenis quant a les edats (amb alguna excepció de família i educadors socials) i als gustos.

Paral·lelament, els joves expliquen que hi accepten a "*todo el mundo*". Normalment no utilitzen les opcions de privadesa de Facebook, cosa que fa que en general sigui fàcil accedir a continguts personals tot i no ser un facebook-amic acceptat. De fet, els quatre nois d'aquest estudi tenen el perfil obert a qualsevol usuari amb un compte a la plataforma, i gairebé tots els seus amics obren el seu perfil a *amics d'amics* segons la terminologia en ús. Això fa que sigui important analíticament fer la distinció entre un participant i un *voyeur*, que observa sense deixar rastre de la seva presència.

Si accepten sol·licituds de desconeguts és perquè per ells és important que als seus perfils de Facebook "*haya gente*" i fer-se un "*público*". Aquests joves tenen 430 (Lucas), 388 (Gary), 982 (Dionut), i 112 (Emerson) facebook- amics, però

8 Utilitzo el terme "facebook-amic" per distingir les amistats en espais físics i les de la xarxa digital. No intento separar dos tipus diferents d'amistat o establir una jerarquia (cf. Ito 2010, on s'utilitza la distinció "Friends" i "friends", el primer fa referència al cara a cara i el segon a les xarxes socials digitals). La distinció ens permet mantenir les especificitats dels dos tipus de xarxes socials que s'estableixen en els dos contextos.

les persones que participen als seus perfils són menys. És interessant que els joves els donin importància com a audiència o públic imaginat (boyd et al 2007, boyd 2008b). Tenir una retroalimentació és una condició perquè la seva presència a Facebook tingui sentit.

N: Claro... ¿Pero digamos, cuando tú cuelgas una foto te gusta que pongan “me gusta”?

G: Sí, como a todos, si no no colgarían ninguna foto [risas].

N: Y cuando ves bastantes “me gusta”, ¿qué piensas?

G: Eso sí es ya parte de ellos, si ponen me gusta es porque les gustó la foto, no sé después... lo que pensarán.

Gary, 18 anys.

Facebook és viscut també com a lloc d'informalitat, però les interaccions en aquesta xarxa social digital impliquen, com a qualsevol altre lloc de sociabilitat, un protocol i unes normes tàcites per evitar el conflicte (Buckingham 2008). Els joves poden inventar-se un nom i compartir fotografies i vídeos de situacions d'oci i reunió amb amics i familiars, i això contribueix que percebin que no hi ha normes a Facebook. És interessant que els joves tinguin aquesta percepció d'informalitat perquè també utilitzen Facebook en contextos educatius formals on les normes són explícites: els educadors socials controlen l'assistència a classe, els recorden els deures o els mateixos joves difonen activitats orientats a tot allò professional. Per tant, a Facebook conviuen diversos contextos de relació quotidiana que en general són pensats com a separats tant físicament com simbòlicament.

A Facebook, com en contextos de relació informals *offline*, també es negocia el significat de ser un cas de 'fracàs escolar' –segons l'apel·latiu institucional emprat pels adults–, i es transforma en una cosa neutra o fins i tot positiva. A Facebook és possible escapar de les conseqüències de no tenir el capital escolar necessari des del punt de vista institucional, el que abans hem anomenat posició descapitalitzada. Per exemple, a Facebook no cal escriure correctament o es pot convertir en divertida la preparació per un treball dur i amb baixa reconeixement social. Ambdós exemples són fenòmens que ja s'havien documentat en els espais de sociabilitat juvenil de la classe obrera abans de la utilització domèstica d'internet⁹. Veiem aquí la continuïtat entre la vida desconnectada d'abans i la connectada d'ara. Però a diferència de a la vida desconnectada, a la xarxa

⁹ El fenomen que joves de classe obrera valorin la pròpia cultura antiescolar i de treball manual de forma visible mitjançant l'autoemulació i el joc es troba en el treball seminal de Paul Willis *Learning to Labour: How Working Class Kids Get Working Class Jobs* (1977).

digital es pot mostrar una faceta d' un mateix, activa i creativa, que en altres contextos no vindria al cas i que contradiu la idea de 'fracassat escolar'.

*Foto de pantalla, perfil personal d'Emerson, capturada el 13-03-2012
[a classe de mecànica¹⁰]*

Una altra característica que sembla pròpia d'aquests entorns és que les activitats lligades a la creativitat impliquen un coneixement d'eines per a la manipulació d'imatges o per compartir continguts –collages de fotos o vídeos, per exemple– anomenada alfabetització digital (Hargittai et al. 2008) que no s'els reconeix perquè no és rellevant des del punt de vista dels referents adults als entorns educatius. Per exemple, durant una classe de FOL (Formació i Orientació Laboral) els nois havien de fer el seu currículum vitæ i necessitaven una foto. Molts no l'havien portada i no van dubtar a descarregar-la del seu perfil de Facebook i transformar-la per enganxar-la al document. El professor em va dir: “*Así no se puede trabajar... Hace falta una foto más seria.*” (Diari de camp 25, 28-03-2012), subratllant que agafar una foto del perfil personal de Facebook, pròpia d'un context de lleure per a un context seriós com el laboral, no faria la impressió adequada als empleadors.

¹⁰ Tot el material d'aquest treball, tant el dels perfils personals de Facebook com l'extret d'entrevistes, es reproduïx amb l'acord signat pels nois i les mares, en el cas dels menors d'edat. L'ús acordat és exclusivament acadèmic.

Aquest *savoir faire* que poden ensenyar a la xarxa social es podria considerar i reconèixer com a capital tecnològic (Halford i Savage 2010), útil per a formacions professionals més adaptades al nostre mercat laboral actual postindustrial.

Foto de pantalla, perfil personal d'Emerson, capturada el 5-04-2012
[compartint vídeos foto-collages sobre la seva mare fets per ell]

Foto de pantalla, perfil personal de Dionut, capturada el 23-02-2012
[compartint un vídeo fet per ell sobre Barcelona durant la visita d'un cosí de Rumania]¹¹

¹¹ Traducció: "Aquest és el meu primer material, no és el millor, però considerant que és el primer, està bé. Gràcies a [nom del cosí] pels vídeos! No serà l'últim, n'hi haurà molts més." De fet, Ionut va continuar penjant el resultat dels seus treballs d'edició al seu perfil personal.

Facebook és una plataforma on compartir materials amb persones properes i amb un públic que es confecciona. És un lloc on construir la representació d'un mateix. Per això per ells és important connectar-s'hi cert temps al dia. Avui dia, la ubiqüitat del mòbil fa que es desdibuixi la separació entre la sociabilitat *online* i *offline*, l'estar connectat o desconnectat.

Esdevenint visibles ara imaginant el futur

Les pràctiques a Facebook vénen marcades per les negociacions de relacions de poder, igual que en altres llocs de sociabilitat quotidiana. En aquest apartat analitzaré específicament les conseqüències de la percepció segons la qual s'és estigmatitzat pel color de la pell i a través de les designacions 'immigrant' o 'cas de fracàs escolar'¹² que circulen en les quotidianitats dels joves de l'estudi. Focalitzaré l'anàlisi en la presentació de si mateixos a Facebook i en la gestió de les impressions (Goffman, 1981 [1959]) que volen causar al seu públic imaginat.

La presentació d'un mateix i la gestió de les impressions són dos conceptes relacionats que formen part de l'aproximació dramàtica del sociòleg Erving Goffman. Ambdós es refereixen a la intenció dels actors de donar una imatge determinada sobre si mateixos a altres actors en una situació d'interacció, amb l'ajuda de tècniques per a la gestió d'aquestes impressions. La imatge es desenvolupa per buscar un efecte en els observadors mitjançant les marques personals i senyals que facin observable fets sobre l'actor en qüestió (Lemert *et al.* 1997:xv). Aquesta aproximació s'ha utilitzat per entendre el sentit de les pràctiques de sociabilitat en el cas dels joves en xarxes com Facebook (boyd *et al.* 2007, Mainsah 2011, Krämer *et al.* 2008, Mendelson *et al.* 2010, Bortree 2005).

Com a lloc de sociabilitat, a Facebook, com en altres contextos d'interacció físics, els usuaris escullen com es presenten. La diferència és que la presentació de si mateixos (Goffman 1981[1959]) a la xarxa social digital es crea a través de textos, imatges, vídeos i música, que es caracteritzen per la persistència, les dades queden emmagatzemades a la xarxa; buscabilitat, es pot buscar informació mitjançant motors de cerca; replicabilitat, les dades es poden transposar a altres llocs de la plataforma i d'internet; i escalabilitat, el contingut és potencialment visible a internet (boyd 2008b).

12 Més enllà de les formes de les etiquetes estigmatitzants en el quotidià, és rellevant en aquest article que aquest adjectiu i expressió es viu en els joves com quelcom negatiu que correspon una imatge d'ells distorsionada.

La plataforma digital permet als nois més control sobre aspectes de la interacció que no aconsegueixen en una interacció simultània. Al mateix temps, en qualsevol interacció podem trobar més control dels usuaris que es troben en una posició de poder en relació amb el jove i que aquest ha inclòs –conscientment o no– a la seva xarxa relacional. Parlem de familiars adults o referents educatius. Aquesta copresència limita el que els joves de l'estudi interpreten com una major llibertat d'expressió en comparació a les interaccions cara a cara.

Foto de pantalla, perfil personal de Lucas, capturada el 2-05-2012
 [“A” és un dels seus educadors]

L'ús que fan els joves de la plataforma Facebook denota una cerca de visibilitat, respecte i sensació de control en un entorn que ells mateixos produeixen. La cerca de control contrasta amb la baixa capacitat de decisió que tenen en altres àmbits de la seva vida, per exemple, escollir els estudis o la feina que els permeti aconseguir les expectatives de futur. Quant a la manera de presentar-se, busquen el respecte derivat del fet de ser reconeguts com a valuosos (Sennett 2003, Skeggs 2009) pel seu públic imaginat. La persistència de les seves interaccions a la xarxa social digital, la seva buscabilitat, replicabilitat, i escalabilitat, s'enllaça amb el fet de que escullin paràmetres laxos de privadesa als seus perfils, apuntant a que prioritzen la possibilitat de ser vistos i escoltats.

Hi ha dos elements a destacar en la manera que aquests joves es presenten a sí mateixos a Facebook. El primer, les definicions elaborades per ells mateixos del que *són*. El segon, les definicions del que *volen ser*, és a dir, les seves aspiracions. Aquí la imaginació esdevé una dimensió rellevant en la comprensió de la seva activitat de sociabilitat a la xarxa social digital en el present. Els conceptes recorrents de ser o semblar “famoso” o “exitoso” són clau i, sobretot, antònims de les etiquetes estigmatitzants de ‘immigrants’ i ‘fracassats escolars’.

N: ¿Y por qué pusiste esa?

E: Porque esa foto fue, ¿cómo decirte?, de todas las fotos que tengo ahí esa fue como la que... (...) yo en esa foto veía que muchas personas ponían me gusta, las comentaban, me gusta, cuando la subí, me gusta y decían “¿cómo está bien la foto!” (...) me gusta que le ponían comentarios. (...) Y yo, ¡buaah! Un día que vaya allá donde Gary [cosí seu que té un ordinador a casa] la pongo en el perfil. (...) Me dice el otro día un primo mío, me dijo: “Monstro esa foto está que parecen dos famosos, dos artistas”.

Emerson, 23 anys.

Les definicions del que ells consideren que són es creen a partir del material que pengen, la seva estètica i la retroalimentació dels altres usuaris. A més, són elements rellevants en la projecció de la idea d'èxit a partir de l'atractiu físic, ja que presentar-se com a desitjables a Facebook alimenta un dels aspectes més presents en la vida dels nois: el coqueteig i trobar parella. La majoria dels comentaris que es fan sobre fotografies on apareixen els nois de l'estudi, o noies de les seves xarxes relacionals, tenen a veure amb el físic¹³. Aquest element concret és coherent amb una aspiració de futur que tots tenen en comú i és el de trobar una parella estable i procrear.

E: ¿Es que este (G) entra al FB sólo para buscar locas!

G: ¡Mira quién habla!

Diari de camp 18, 13-03-2012

Foto de pantalla, perfil personal de Gary, capturada el 3-02-2012

Continuant amb la idea de la importància del físic i dels efectes de les estigmatitzacions pel color de la pell, també consideren que mitjançant la xarxa hi ha un emmascarament

¹³ Els elements de construccions de gènere tradicionals prenen la capdavantera. Aquesta dimensió no es desenvolupa a l'article encara que és una part important de la recerca doctoral en curs.

de la diferència (Nakamura 2002). El color de la pell no és objectiu i no té un valor intrínsec. És una convenció social que classifica les persones i que té com a poder fer que les categories construïdes siguin viscudes com a naturals (Grimson, 2011). Un dels nois, Gary, recrea a les xarxes el seu descontentament amb el que ell identifica com el color negre de la seva pell. Ell transforma les fotos de si mateix a Facebook, els dóna “*un poco de brillo*”¹⁴, i es posa els ulls blaus perquè, des del seu punt de vista (que és fruit del que ell pensa que és l’opinió de la majoria) “*queda mejor*” i més net.

G: *Es con una cosa que es bass, que la pasas para arriba y se va limpiando la imagen... por ejemplo, tú le pasas y así se ve más blanca que aquí [s’assenyala el braç] (...)*

N: *Ya, ya veo... ¿y por qué? ¿te parece más bonito?*

G: [Riu] *Claro. Se ven más lindas así las fotos que normal, que normal se ve apagada.*
Gary, 18 anys.

Quant al que volen ser, expressen aspiracions relatives a la seva vida familiar i laboral com ara trobar una parella estable, “*formar una familia*”, tenir un pis propi i un cotxe. Laboralment, Gary i Emerson voldrien treballar com a mecànics de cotxes i Dionut i Lucas voldrien treballar en el món de la imatge i el so. Veiem un contrast amb les estigmatitzacions, perquè els projectes vitals que tenen i com en parlen denoten un desig de seguir les normes acceptades per la majoria com el procés per esdevenir adults, acabar els estudis, guanyar un salari, independitzar-se i tenir un pis. Els objectes desitjats que pengen a les xarxes són materialitzacions de les aspiracions d’èxit (cotxes, roba, micròfons, càmeres, etc.).

Fotos de pantalla, perfil personal de Lucas, capturades el 11-05-2012 i el 22-02-2012

¹⁴ Per a una anàlisi dels processos d'emblanquiment simbòlic, cf. l'article de Luca Giliberti en aquest mateix dossier.

Un cop més aquestes aspiracions de futur “exitós” contrasten amb les declaracions de l’entrevista personal, en què verbalitzaven no saber què faran després de l’estiu (del 2012), ni com s’ho faran per aconseguir els seus objectius a llarg termini. La seva experiència els ha transmès la idea que no tenen control sobre el seu futur.

Pràctiques d’imaginació

Facebook és considerat un lloc segur perquè és on poden escapar de les mirades estigmatitzants, ja que assumeixen que les persones que formen part de les seves xarxes són afins a ells i no tenen prejudicis negatius basats en la nacionalitat, color de la pell, estètica o creences religioses (Leurs 2012). També, i com hem vist, la imaginació és un element important de les pràctiques d’aquests joves a Facebook. Es crea un “entre nosaltres” imaginat, ja que la pràctica d’acceptar com a facebook-amic a persones que no coneixen en el cara a cara fa que no tinguin control sobre qui està veient la seva activitat. La imaginació és un element important de les pràctiques d’aquests joves a Facebook, es crea un ‘entre nosaltres’ imaginat a partir de facebook-amics coneguts i no coneguts i no poden saber mai qui veu la seva activitat.

Destacaré tres elements per entendre algunes de les pràctiques d’identificació específiques dels joves d’aquest estudi a la xarxa social digital: les trajectòries migrants, les experiències estigmatitzants que han tingut –o percebut– des que]ocupen un lloc dins la categoria ‘migrants’ al context local, i com es produeix Facebook com a lloc a partir de les experiències vitals.

En el cas de Gary, Emerson i Lucas, la importància que donen al seu país d’origen o a una llatino-americanitat produïda al context local es manifesta a través d’una autoidentificació (Brubaker i Cooper 2000) mòbil entre dos extrems. Un extrem és “*nosotros los latinos*” i l’altre és “*los españoles*”. Aquest és un element clau que va sorgir al llarg de la meua trajectòria etnogràfica amb aquests joves, els seus amics i familiars. Es tracta d’un posicionament dinàmic en les seves geografies relacionals i culturals, ja que a vegades es distancien d’aquest ‘nosaltres’ com a llatinoamericans, i s’acosten a identificacions amb ‘*lo español*’, com per exemple un equip de futbol. Amdós extrems formen un eix que *segons ells* explica certes eleccions en el seu estil de vida –amics, menjar, músiques i, fins i tot, formes de ser i estar. Jo, com a colombiana, vaig notar com se m’obrien portes amb ells i les seves famílies perquè m’identificaven com a part d’aquest ‘nosaltres’. Això es va fer més evident per contrats amb l’accés al món del Dionut, el noi de 18 anys que va immigrar de Romania en fa 4 i que va participar en la

recerca des de l'inici. D'una banda, hi havia la barrera de la llengua, ell l'estava aprenent i, encara que tenia un nivell suficient per comunicar-se, tenia vergonya. De l'altra, jo no coneixia la seva llengua i vaig haver de recórrer a una companya de doctorat, la Greti Ivana, perquè em traduís elements del seu perfil de Facebook i entrevistés la seva mare, que no parla ni català ni castellà.

El fet que aquests nois hagin deixat els seus països nats i que tret de Dionut cap dels altres no hi hagi tornat ni una sola vegada m'ha fet pensar que les identifications basades en la procedència nacional, per exemple autoidentificar-se com a "*latino*" o "*dominicano*", es basa en la imaginació sobre una regió i un país on no són físicament i on és difícil viatjar pels costos econòmics que comporta. Els nois llatinoamericans han afirmat que no tenen un contacte freqüent amb persones del seu país d'origen. Ser dominicà és una manera de conviure al context local amb la imaginació sobre el lloc de naixement. Per tant, comprovem que les pràctiques culturals són més híbrides que els discursos identitaris o de pertinença (Grimson, 2011).

El que s'imaginen sobre el 'allà' està mediat per emocions com la nostàlgia i idees contradictòries sobre si hi voldrien tornar o no. Sovint, durant converses o entrevistes, expliquen el seu ideal de poder ser als dos llocs. Així doncs, podem entendre la producció a Facebook com una pràctica on es barreja la imaginació, la nostàlgia, la distància física, un lloc imaginari i un de real, que en part també és imaginat. En la literatura s'ha parlat de transnacionalisme simbòlic als espais *online* (Leurs 2012: 277) per subratllar les dimensions afectives de la pertinença a un lloc imaginat, el del país o ciutat d'origen. També s'ha parlat d'una manera de pertànyer a un camp social transnacional a través de la imaginació i l'afectivitat, contraposada a una manera de ser en un camp social transnacional en què no hi ha necessàriament una identificació amb la comunitat, ciutat o país d'origen (Levitt et al. 2004).

La identificació nacional, en el cas dels nois dominicans, es tradueix a la xarxa amb aplicacions com els *qüestionaris*¹⁵ ("*- Cuál es el mejor país de Latinoamérica?*" - *Republica Dominicana - Qué desearías ahora mismo? Estar en RD · Tener 1.000.000. Besar aa Esa PersOna EspeciiaaL :\$ <3*"), les fotografies del país, les músiques que hi sonen, els comentaris o l'adhesió a altres pàgines ("*De Grande Liga, Discoteca 100% dominicana*", "*LMD Studio. DOMINICANOS O LATINOS DE TODO EL MUNDO AYUDEN __A QUE AIGAN MAS TALENTOS 1.000 LIKES*").

La dinamicitat i complexitat de les pràctiques culturals dels joves es poden veure en algunes de les seves interaccions a Facebook. Aquestes afiliacions a un "allà" imaginat es

¹⁵ És una aplicació que permet escriure una pregunta, poder escollir entre diferents respostes i repartir-la entre els facebook-amics escollits. Es pot fer un recompte de les respostes, a vegades de manera nominal –és a dir, sabent a quin perfil correspon una determinada resposta–.

barregen amb identifications relatives als móns locals. És el cas del FC Barcelona. Insígnies, himnes, comentaris o fotografies de l'escut, mostren que aquesta articulació pot existir sense conflictes. També es poden veure referències a productes de consum que provenen d'una cultura globalitzada en què la influència dels Estats Units és molt marcada i, per tant, més híbrida que les identifications basades en la categoria nacional. Es pot pensar que la importància que ells donen al seu país d'origen és coherent amb la classificació 'immigrants' que trobem al context local, que privilegia la proveniença nacional¹⁶.

*Fotos de pantalla, perfil personal de Lucas, capturades el 3-12-2012
[amb amics i familiars al Camp Nou / A Burger King amb una amiga].*

Com a exemple de pràctica d'imaginació d'un lloc particular, Gary i Emerson experimenten Facebook com a lloc on és possible desfer-se de la categoria immigrant. També és el cas de Gary, que escull blanquejar-se la pell amb l'ajuda d'editors d'imatge que troba a internet. En tots dos casos, és comú que es posicionin com a 'blancs' i es permetin bromes de contingut racista envers ells mateixos, com ara utilitzant l'etiqueta "haitianos". Enllaçant amb l'article d'en Luca Giliberti en aquest

16 La categoria "immigrant", que remarca la diferència de nacionalitat i cultura, està relacionada amb la desigualtat econòmica, argument que no tinc espai per desenvolupar a l'article.

monogràfic (cf. a més, Giliberti 2013), els dominicans viuen a Barcelona un procés ‘d’emblanquiment simbòlic’ des de la perspectiva de les persones que s’han quedat al país d’origen. Aquest concepte s’associa a la millora de les condicions materials de vida, però al mateix temps viuen un procés ‘d’ennegritment’ a través d’experiències subalternitzants a la societat a què han immigrat, com per exemple el posicionament en el mercat laboral secundari.

Com ja hem comentat, una de les característiques principals de Facebook és que allò privat i íntim tendeix a esdevenir públic. No hi ha una distinció clara entre un *frontstage* i un *backstage* en termes de l’aproximació dramaturgica de Goffman (1981[1959]) en les situacions d’interacció o *performances*, tret probablement de la funció de *xat*. Per Goffman, el *frontstage* és on l’actuació o *performance* es desenvolupa, i el *backstage* és on són visibles situacions “reals” que contradiuen la *performance* i la impressió que l’actor vol causar en el públic del *frontstage*. A Facebook, el que abans es guardava per un ‘entre nosaltres’, es desplega per a la coexistència de contextos i actors que abans es veien completament separats a la vida quotidiana. Formen part de les xarxes relacionals tant els amics de lleure i els companys del centre educatiu com la família d’aquí i d’“allà”, els educadors “*españoles*” i els nascuts en altres indrets.

Això provoca situacions en què esdevenen visibles posicionaments que, segons ells que no formen part del “nosaltres”, poden semblar fins i tot irrespectuosos. Per exemple, un amic del cercle d’amics romanesos de Dionut, en veure’l en una fotografia amb els altres tres nois presa al centre formatiu, li fa un comentari de contingut racista en romanès: “Tio, hauries de fer-te més fotos amb gent blanca per variar, es veu una mica fosc per allà”¹⁷. Ni Lucas, ni Gary, ni Emerson saben romanès, però el comentari hi és, i els amics romanesos de Dionut i ell mateix el van entendre. Un altre exemple l’il·lustra el comentari fet a Lucas en una foto en què surt amb un company de centre educatiu que es posa com a cognom a Facebook *Kolombiano*:

17 “Ba dar fa si tu poze cu niste albi ca e cam intuneric pe acolo”. Traduït del romanès per la meua col·lega de doctorat al IN3-UOC, Greti Ivana.

Foto de pantalla, perfil personal de Lucas, capturada el 8-03-2012.

Recapitulant...

He apuntat algunes de les maneres en què allò digital travessa les vides d'uns joves presents també a xarxes socials digitals com Facebook. Aquesta imbricació fa que la distinció entre 'digital' i 'no digital' no sigui clara i que qüestionem aquesta distinció que tendim a assumir apriorísticament. Gràcies a les possibilitats de la plataforma tecnològica i a l'ús dels joves, a Facebook es produeix un espai compartit que es pot analitzar des de la nostra disciplina com a pràctica de sociabilitat quotidiana.

La manera com Lucas, Gary, Emerson i Dionut fan ús de la xarxa social digital i com interpreten aquest ús pot semblar que generi una sèrie de incongruències que jo interpreto com a part d'aquestes pràctiques i no com a contradiccions entre discurs i pràctica (Martin Criado 1998: 66, recuperant l'obra de Goffman i Bourdieu). És un lloc segur on rodejar les estigmatitzacions viscudes a la vida quotidiana, on es permet entrar a tots els joves identificats com a pròxims i fins i tot a d'altres que poden no ser afins a ells. Un dels motius per acceptar com a facebook-amic a "todo el mundo" és la construcció d'un públic imaginat que proporcioni una retroalimentació positiva. D'altra banda, a Facebook s'uneixen contextos del dia a dia que normalment els entenem separats, com és el cas dels contextos educatius, els familiars, els dels amics i els de caire professional. Això porta a situacions en què els joves estan controlats per persones amb poder sobre ells, com és el cas dels adults.

En la relació de les conseqüències de les experiències estigmatitzants en la presentació de si mateixos i el control de les impressions a la plataforma, on gaudeixen de llibertat

per expressar-se, s'observa una cerca de respecte i visibilitat, on ser "exitosos" i esdevenir "famosos", a més de ser atractius físicament, és primordial. Així, a Facebook hi trobem el que s'és i el que es vol ser i sembla que, per les característiques tècniques i per ser un lloc d'interacció i presentació d'un mateix, els projectes de futur tinguin més probabilitat de fer-se realitat en una quotidianitat en què tenen un marge de maniobra i de decisió estret.

Finalment, Facebook pot ser interpretat com un tercer espai on s'articulen elements de la cultura local, del lloc on van néixer i elements culturals globals. La imaginació és un element important en aquestes pràctiques de sociabilitat tant per recrear un espai on l'allà i l'aquí conflueixen com per recrear un espai on es reuneixen passat, present i futur.

Bibliografia

- BORTREE, D. S. (2005). "Presentation of self on the Web: an ethnographic study of teenage girls' weblogs". *Education, Communication & Information*, 5(1), 25–39.
- BOURDIEU, P. (1979). *La distinción: crítica social del juicio*. París: Seuil.
- BOURDIEU, P. (2000[1997]) *Pascalian meditations*. California: Stanford University Press.
- BOURDIEU, P. (2007 [1980]) *El sentido práctico*. Buenos Aires: Siglo XXI Editores.
- BOYD, D. (2008a). "How Can Qualitative Internet Researchers Define the Boundaries of Their Projects: A Response to Christine Hine." In: Markham, A. and Baym, N. *Internet Inquiry: Conversations About Method*. Thousand Oaks, CA: Sage, pp. 26-32
- BOYD, D. (2008b). "Why Youth (heart) Social Network Sites?: The Role of Networked Publics in Teenage Social Life". In D. Buckingham (Ed.), *Youth, Identity, and Digital Media*. Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 119–142.
- BRINGUÉ, X.; SÁDABA, C. (2011) Menores y redes sociales. Colección Generaciones Interactivas. Madrid: Fundación Telefónica.
- BUCKINGHAM, D. (ed.) (2008). "Introducing Identity". In: *Youth, Identity, and Digital Media*. John D. and Catherine T. MacArthur Foundation Series on Digital Media and Learning. Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 1-22.
- CHECA OLMOS, J. C.; ARJONA, Á.; CHECA Y OLMOS, F. (2012). "Actitudes de los españoles ante la inmigración (1997-2007). El papel de los partidos políticos". *Intersecciones en Antropología*, 13, pp. 133–144.
- COHEN, S. (2011 [1972]). *Folk Devils and Moral Panics*. London: Routledge.

- FEIXA, C. (dir.); PORZIO, L.; RECIO, C. (coords.) (2006). *Jóvenes «latinos» en Barcelona. Espacio público y cultura urbana*. Barcelona: Anthropos.
- FEIXA, C.; CANELLES, N.; PORZIO, L.; RECIO, C., GILIBERTI, L. (2008). "Latin kings en Barcelona". En: Van Gemert *et al.* *Street Gangs, Immigration and Ethnicity*. Portland: Williamson Publishing
- GILIBERTI, L. (2013, en prensa) "La construcción social de la negritud y las tácticas de gestión del estigma: jóvenes dominicanos en la periferia de Barcelona", in: Romaní, O. (Ed.) *Jóvenes, desigualdades y salud: vulnerabilidad y políticas públicas*. Tarragona: Publicacions URV, Col. Antropología Médica.
- GOFFMAN, E. (1963[1990]) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Penguin Books.
- GOFFMAN, E. (1981 [1959]) *La presentación de la persona en la vida cotidiana*. Buenos Aires: Amorrortu.
- GRIMSON, A. (2011) *Los límites de la cultura. Críticas a las teorías de la identidad*. Buenos Aires: Siglo XXI Editores.
- HALFORD, S.; SAVAGE, M. (2010). "Reconceptualizing Digital Social Inequality". *Information, Communication & Society*, 13(7), 937–955.
- HARGITTAI, E.; WALEJKO, G. (2008). "The participation divide: Content creation and sharing in the digital age". *Information, Communication & Society*, 11(2), 239–256.
- HINE, C. (2000). *Virtual Ethnography*. London, Sage.
- HORST, H.; MILLER, D. (2012) *Digital Anthropology*. Oxford: Berg.
- ITO, M. (2010). *Hanging out, Messing Around, and Geeking Out: Kids Living and Learning with New Media*. Cambridge: the MIT Press.
- KRÄMER, N. C.; WINTER, S. (2008). "Impression Management 2.0". *Journal of Media Psychology: Theories, Methods, and Applications*, 20(3), 106–116. doi:10.1027/1864-1105.20.3.106
- LEANDER, K. M.; MCKIM, K. K. "Tracing the Everyday 'Sittings' of Adolescents on the internet: a strategic adaptation of ethnography across online and offline spaces". *Education, Communication & Information*, Vol. 3, No. 2, July 2003.
- LEFEBVRE, H. (1991[1974]) *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.
- LEMERT, C.; BRANAMAN, A. (1997). *The Goffman Reader*. Oxford: Blackwell.
- LEVITT, P.; GLICK SCHILLER, N. (2004) Conceptualising Simultaneity: a Transnational Social Field Perspective on Society. *International Migration Review*, 38 (3): 1002-1039.
- LINCOLN, S. (2012) *Youth culture and private space*. New York : Palgrave Macmillan.

- MADIANOU, M.; MILLER, D. (2012). "Polymedia: Towards a new theory of digital media in interpersonal communication". *International Journal of Cultural Studies*, 16(2), 169–187.
- MAINSAH, H. (2011). « "I could well have said I was Norwegian but nobody would believe me": Ethnic minority youths' self-representation on social network sites». *European Journal of Cultural Studies*, 14(2), 179–193.
- MARKHAM, A. (2005). "The politics, ethics, and methods of representation in online ethnography". In: Denzin, N.; Lincoln, Y. (Eds.). *Handbook of Qualitative Research*, (pp. 793-820). Thousand Oaks: Sage.
- MARTÍN CRIADO, E. (1998). "Los decires y los haceres". *Papers Revista de Sociologia*, (56), 57–71.
- MENDELSON, A. L.; PAPACHARISSI, Z. (2010). "Look at us: Collective Narcissism in College Student Facebook Photo Galleries". In Z. Papacharissi (Ed.), *The Networked Self: Identity, Community and Culture on Social Network Sites* (Vol. 1974, pp. 1–37). Routledge.
- NAKAMURA, L. (2002). *Cybertypes. Race, ethnicity and identity on the internet*. New York, NY: Routledge
- RECKWITZ, A. (2002) "Toward a Theory of Social Practices. A Development in Culturalist Theorizing". *European Journal of Social Theory* 5(2): 243–263
- SÁNCHEZ-NAVARRO, J.; ARANDA, D. (2011) "Internet como fuente de información para la vida cotidiana de los jóvenes españoles". *El profesional de la información*, 2011, enero-febrero, v. 20, n. 1, pp. 32-37.
- SCHATZKI, T. (2005[2001]) "Introduction: practice theory". In: Schatzki, T., Knorr Cetina, K., i Von Savigny, E. *The practice turn in contemporary theory*. London: Routledge.
- SENNETT, R. (2003) *El respeto. Sobre la dignidad del hombre en un mundo de desigualdad*. Barcelona: Anagrama.
- SKEGGS, B. (2009) "Haunted by the Spectre of Judgement: Respectability, Value and Affect in Class Relations". In: Sveinsson, P. K. (Ed.) *Who Cares about the White Working Class?* London: Runnymede.
- WACQUANT, L. (2012) "Pratique, pouvoir et science : quelques clés pour comprendre Bourdieu". In Keuchyan, R.; Bronner, G. *La théorie sociale contemporaine*. Paris: Presses Universitaires de France.

Referències trobades a internet

- BOYD, D.; ELLISON, N. B. (2007) "Social Network Sites: Definition, History and Scholarship". *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(1).

- www.danah.org/papers/jcmcintro.pdf, accedit: 11 de desembre, 2012
- CAMPOS, R.; SIMOES, J. A. (2011) "Participação e inclusão digital nas margens: uma abordagem exploratória das práticas culturais de jovens afro-descendentes. O caso do rap negro", *Media & Jornalismo*, nº 19, Dossiê "Inclusão e Participação Digital".
- www.cimj.org/images/stories/docs_cimj/jas_19.pdf, accedit: 4 de novembre, 2012
- ESTALELLA, A.; ARDÈVOL, E. (2007). "Ética de campo: hacia una ética situada para la investigación etnográfica de internet". *Forum Qualitative Research*, 8(2).
- www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/277/610, accedit: 4 de novembre, 2012.
- IDESCAT (Institut d'Estadística de Catalunya). www.idescat.cat/pub/?id=aec&n=617, accedit: 4 de novembre, 2012.
- INE (Instituto Nacional de Estadística) www.ine.es/jaxi/menu.do?type=pcaxis&path=%2Ft25%2Fp450&file=inebase&L=0, accedit: 4 de novembre, 2012.
- LEURS, K. (2012) Digital passages. Moroccan-Dutch youths performing diaspora, gender and youth cultural identities across digital space. Tesi doctoral. www.koenleurs.net/p/downloads.html, accedit: 4 de novembre, 2012.
- SÁNCHEZ BURÓN, A.; FERNÁNDEZ MARÍN, M. P. (2010) Informe *Generación 2.0, 2010. Hábitos de los adolescentes en el uso de las redes sociales*. Estudi comparativo entre comunidades autónomas. Departamento de Psicología, Universidad Camilo Jose Cela.
- www.slideshare.net/ucjc/generacin-20-hbitos-de-los-ad, accedit: 4 de novembre, 2012.
- VILALLONGA ORTIZ, A. (2003). Transformación del barrio Almeda de Cornellá: de la autoconstrucción de viviendas a las grandes promociones inmobiliarias. *Scripta Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, 146(094).
- <http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-146%28094%29.htm>, accedit: 4 de novembre, 2012.